

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Roberta Mentela

pt. *Kryzys migracyjny w narracjach ukraińskich uchodźczyń wojennych*

przygotowanej pod kierunkiem naukowym dr hab. Artura Fabisia, prof. AWSB

Migracje są trwałym elementem bytu człowieka, pochodną jego relacji ze środowiskiem naturalnym oraz relacji międzyludzkich – społecznych, politycznych i kulturowych. Tę dwoistość można dostrzec od początku dostępnych naszemu poznaniu dziejów człowieka¹.

Współcześnie migracje określa się jako proces przemieszczeń przestrzennych ludności, zmiany miejsca zamieszkania (pobytu) osób, które przenoszą się z miejsca pochodzenia do miejsca przeznaczenia². Zjawisko to nabiera aktualnie nowego znaczenia i znacznie przybiera na sile, wywołując wiele zmian w strukturze społecznej, kulturowej, politycznej i ekonomicznej. Masowe, globalne migracje, wynikające z konfliktów zbrojnych, prześladowań etnicznych, religijnych, politycznych, zmian klimatycznych czy nierówności ekonomicznych, prowadzą zarówno do wzrostu różnorodności etnicznej i kulturowej w wielu krajach, jak i wywołują różnego typu kryzysy. Kryzysy te określa się jako sytuacje, w której liczba osób migrujących lub ubiegających się o azyl przekracza zdolności państw lub organizacji międzynarodowych do ich przyjęcia i integracji.

Za początek europejskiego kryzysu migracyjnego określanego w literaturze przedmiotu również jako kryzys uchodźczy lub kryzys humanitarny przyjmuje się 2015 rok, kiedy zarejestrowano w Unii Europejskiej największą od czasów II wojny światowej liczbę uchodźców (1 333 779) oraz osób ubiegających się o azyl (1 322 850). Kluczowym wydarzeniem związanym z kryzysem uchodźczym, który dotknął przede wszystkim nasz kraj była rozpoczęta 24 lutego 2022 roku wielkoskalowa inwazja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Konsekwencją działań zbrojnych za wschodnią granicą Polski był masowy exodus ludności. W okresie od 24 lutego do 31 grudnia 2022 roku przez przejścia graniczne z Ukrainy do Polski Straż Graniczna odprawiła 8,8 mln osób, a w kierunku z Polski do Ukrainy ponad 7 mln osób. Porównując te dane z liczbą wniosków azylowych ze szczytowego okresu kryzysu migracyjnego w Unii

---

¹ Por. m.in.: B. Pasamonik, U. Markowska-Manista: O kryzysie migracyjnym. W: B. Pasamonik, U. Markowska-Manista (red.): *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa*. Warszawa 2017, Wyd. APS, ss. 7-13; K. Jędrzejczyk-Kuliniak: *Wymiary antagonizowania się kultur. Sekurytyzacja kryzysu migracyjnego*. „Multicultural Studies” 2017, nr 2, ss. 13-27; A. Cudowska: *Migracje jako wyzwanie dla pedagogiki i edukacji międzykulturowej*. „Edukacja Międzykulturowa” 2023, nr 3 (22), ss. 64-77.

² Migracje. W: *Wielka Encyklopedia PWN*. Warszawa 2003, PWN, ss. 407-410.

Europejskiej w latach 2015-2016, można stwierdzić, że skala tego zjawiska, które jest związane z wojną w Ukrainie jest bezprecedensowa w powojennej historii Europy³.

Kryzys migracyjny i uchodźczy nie jest wyłącznie problemem społecznym, politycznym, humanitarnym czy ekonomicznym. Staje się przede wszystkim wyzwaniem i zadaniem dla systemów edukacyjnych poszczególnych państw i narodów, które muszą odpowiedzieć na potrzeby dzieci, młodzieży i dorosłych z doświadczeniem migracyjnym oraz uchodźczym. Edukacja może bowiem z jednej strony pełnić kluczową rolę w integracji społecznej, ale jednocześnie z drugiej – ujawniać i reprodukować nierówności społeczne. Mimo przyjęcia w tym zakresie międzynarodowych strategii⁴, problem ten jest nadal poważny, i zarówno dzieci migrantów, jak i sami migranci doświadczają wielowymiarowych form wykluczenia (m.in. rasowego, społecznego, kulturowego czy językowego).

Nakreślone, wybrane problemy związku edukacji z integracją uchodźców i migrantów wymagają ujęć z szerszej perspektywy krajowych i zagranicznych dyskursów społecznych, w tym politycznych, analizujących ewolucję m.in. koncepcji kapitału kulturowego, teorii interseksjonalności czy pedagogiki krytycznej na rzecz bardziej zróżnicowanego i inkluzywnego rozumienia doświadczeń społecznych osób znajdujących się w kryzysie migracyjnym czy uchodźczym.

W tę problematykę wpisuje się również recenzowana praca, w której Autor podjął udaną próbę zrozumienia doświadczeń kobiet, samotnych matek, które zostały zmuszone do opuszczenia swojej ojczyzny w wyniku działań wojennych, co wiąże się z utratą przez nie poczucia bezpieczeństwa oraz podejmowaniem wysiłków adaptacyjnych w nowym środowisku społeczno-kulturowym. Za pozytywną oceną recenzowanej pracy przemawia:

- podjęcie aktualnego i ważnego społecznie oraz edukacyjnie zagadnienia dla pedagogiki i jej subdyscyplin – andragogiki, pedagogiki społecznej i międzykulturowej. Wybór problematyki badawczej odpowiada na potrzebę pogłębiania wiedzy o doświadczeniach osób dotkniętych skutkami wojny oraz wnosi istotny wkład do rozwijającego się dyskursu na-

---

³ R.M. Staniszewski: *Uchodźcy czy migranci? – społeczna percepcja pojęć na podstawie wyników badań opinii publicznej*. „Studia Politologiczne” 2023, nr 2 (68), ss. 10-12; D. Boćkowski: *Kryzys migracyjny na wschodniej granicy Polski 2015-2022/2024 jako element wielopoziomowej operacji wpływu Federacji Rosyjskiej*. „Dzieje Najnowsze” 2025, nr 4 (56), ss. 213-227.

⁴ UNHCR – Agencja ONZ ds. Uchodźców to globalna organizacja zaangażowana w ratowanie życia, ochronę praw i budowanie lepszej przyszłości dla osób zmuszonych do opuszczenia swoich domów z powodu konfliktów i prześladowań. Organizacja ta prowadzi międzynarodowe działania na rzecz ochrony uchodźców, społeczności przymusowo przesiedlonych oraz osób bezpaństwowych.

Raport UNHCR na temat edukacji uchodźców z 2024 roku opiera się na danych z ponad 65 krajów na całym świecie, aby przedstawić szczegółowy obraz stanu edukacji uchodźców i rekrutacji. Raport analizuje Strategię Edukacji Uchodźców do 2030 roku (opublikowaną w 2019 roku) i wskazuje obszary, w których poczyniono znaczące postępy, a także obszary, w których potrzebne są większe inwestycje i wzmocniona współpraca, aby osiągnąć strategiczne cele Strategii.

ukowego poświęconego migracjom przymusowym i ich konsekwencjom dla jednostki oraz społeczeństwa,

- interdyscyplinarne ujęcie problematyki, sytuujące się na pograniczu pedagogiki, socjologii, psychologii oraz studiów migracyjnych. Jej znaczenie wykracza ponadto poza wymiar stricte naukowy, dostarczając wiedzy istotnej dla praktyki społecznej, edukacyjnej i pomocowej. W warunkach dynamicznych przemian społecznych oraz rosnącej różnorodności kulturowej społeczeństw europejskich pogłębione rozpoznanie doświadczeń uchodźczyń wojennych stanowi ważny etap w kierunku lepszego rozumienia procesów integracyjnych, potrzeb osób z doświadczeniem migracji przymusowej oraz wyzwań stojących przed instytucjami wsparcia,
- skoncentrowanie uwagi na perspektywie samych uczestniczek badań, czyniąc przedmiotem analizy ich narracje biograficzne. Takie podejście metodologiczne umożliwia dotarcie do indywidualnych znaczeń nadawanych doświadczeniom wojny, migracji, straty, adaptacji oraz budowania nowej codzienności w kraju przyjmującym. Narracje uchodźczyń, samotnych matek stają się w tym ujęciu nie tylko źródłem wiedzy o przebiegu procesów ich adaptacji, akulturacji i integracji, ale także świadectwem sposobów interpretowania własnych doświadczeń i konstruowania tożsamości w sytuacji głębokiego kryzysu egzystencjalnego,
- zastosowanie w badaniach własnych metodologii teorii ugruntowanej oraz jakościowej metody wywiadu, co pozwoliło na rekonstrukcję indywidualnych narracji oraz identyfikację powtarzalnych wzorów doświadczeń. Przyjęcie perspektywy edukacyjnej, ze szczególnym uwzględnieniem Jack'a Mezirowa teorii uczenia się transformatywnego, Petera Altheita teorii uczenia się z biografii, Elżbiety Dubas koncepcji biografii edukacyjnej oraz teorii wzrostu potraumatycznego, tworzy inspirujące poznawczo ramy interpretacyjne, umożliwiające wielowymiarowe odczytanie narracji badanych kobiet. Pozwala dostrzec w doświadczeniu uchodźstwa nie tylko jego traumatyczny i kryzysowy charakter, lecz również procesy uczenia się, rozwoju oraz transformacji biograficznej, które mogą prowadzić do rekonstruowania tożsamości i poszukiwania nowych znaczeń własnego życia,
- uchwycenie zmian zachodzących w postrzeganiu kompetencji międzykulturowych nabywanych przez uchodźczynie wojenne – dla badaczy zajmujących się problematyką migracji, edukacji międzykulturowej i procesów integracyjnych jest to niewątpliwie cenny rezultat poznawczy, pozwalający lepiej zrozumieć mechanizmy adaptacji osób doświadczających migracji przymusowej. Szczególnie interesujące wydaje się ukazanie kompetencji

międzykulturowych nie tylko jako zbioru wcześniej posiadanych predyspozycji, lecz jako efektu uczenia się zachodzącego w konkretnych warunkach społecznych, biograficznych i kulturowych. Takie ujęcie wpisuje się we współczesne podejścia podkreślające procesualny charakter rozwoju jednostki oraz znaczenie codziennych doświadczeń w kształtowaniu postaw i kompetencji niezbędnych do funkcjonowania w społeczeństwach wielokulturowych,

- uzyskane rezultaty stanowią nie tylko źródło satysfakcji poznawczej, lecz także zachętę do kontynuowania badań i śledzenia dalszego przebiegu poznawanych obszarów życia społecznego pedagogów pracujących z kobietami i ich dziećmi w warunkach zróżnicowania kulturowego. Dynamika procesów integracyjnych oraz długofalowe konsekwencje doświadczenia uchodźstwa sprawiają, że niezwykle wartościowa byłaby dalsza analiza zmian zachodzących w tożsamości badanych kobiet, ich relacjach społecznych oraz sposobach postrzegania własnych kompetencji międzykulturowych. Badania podłużne mogłyby dostarczyć odpowiedzi na pytania dotyczące trwałości obserwowanych przemian, czynników sprzyjających ich rozwojowi oraz barier utrudniających proces integracji, i do realizacji tego typu badań zachęcam Doktoranta,
- wyniki badań mają również istotny wymiar praktyczny. Mogą stanowić cenne źródło wiedzy dla pedagogów, pracowników socjalnych oraz innych specjalistów pracujących z kobietami i dziećmi z doświadczeniem migracji przymusowej. Pozwalają bowiem lepiej zrozumieć złożoność procesów adaptacyjnych zachodzących w warunkach zróżnicowania kulturowego, a także dostrzec potencjał rozwojowy tkwiący w doświadczeniach migracyjnych. Wiedza ta może przyczynić się do projektowania bardziej adekwatnych działań edukacyjnych i integracyjnych, uwzględniających zarówno potrzeby, jak i zasoby osób funkcjonujących na styku różnych kultur.

Struktura pracy oraz teoretyczne podstawy badań

Przedłożona do recenzji praca doktorska, licząca 378 stron, jest opracowaniem o charakterze teoretyczno-empirycznym, którego główną intencją była rekonstrukcja doświadczeń migracyjnych kobiet pochodzących z Ukrainy, ze szczególnym uwzględnieniem procesu ich uczenia się oraz rozwijania kompetencji adaptacyjnych w sytuacji kryzysowej. Struktura pracy ma poprawny układ, typowy dla opracowań naukowych o charakterze empirycznym, zawierający część teoretyczną, metodologiczną i empiryczną. Rozprawa składa się ze wstępu (ss. 1-9), siedmiu rozdziałów merytorycznych (ss. 10-337), zakończenia (ss. 338-344), biblio-

grafii obejmującej publikacje krajowe i wybrane prace obcojęzyczne (ss. 345-365) oraz streszczenia w języku polskim i angielskim (ss. 366-368).

Praca stanowi zamkniętą całość, ukazującą poprawność warsztatową i merytoryczną Autora, układ jest logiczny i komplementarny. Trzy pierwsze rozdziały składają się na część teoretyczną rozprawy: (1) *Migracja i integracja – teoretyczne ujęcie procesów związanych z migracją* (ss. 10-30), (2) *Doświadczenie wojny i przymusowej migracji przez kobiety i dzieci* (ss. 31-52) oraz (3) *Sytuacje graniczne, trauma i kryzys w kontekście teorii uczenia się dorosłych* (ss. 53-96). Stanowi ona zarazem obszerną próbę uporządkowania i przedstawienia zagadnień związanych z migracją, integracją, adaptacją kulturową oraz funkcjonowaniem migrantów i uchodźców w społeczeństwie przyjmującym. Na podkreślenie zasługuje szeroki zakres wykorzystanej literatury przedmiotu, obejmującej perspektywy socjologiczne, psychologiczne, pedagogiczne, politologiczne i demograficzne. Doktorant wykazuje – w mojej opinii – świadomość wielowymiarowości badanego zjawiska i konsekwentnie dąży do ukazania migracji jako procesu złożonego, obejmującego zarówno wymiar indywidualny, jak i społeczny.

Mocną stroną tej części pracy jest wyraźne osadzenie problematyki uchodźstwa wojennego w szerszym kontekście współczesnych procesów migracyjnych. Cenne poznawczo jest także uwzględnienie pedagogicznej perspektywy interpretacyjnej, zwłaszcza w odniesieniu do procesów uczenia się, adaptacji kulturowej oraz kształtowania kompetencji międzykulturowych. Dzięki temu rozdziały nie ograniczają się do opisu zjawiska migracji, lecz tworzą podstawy do późniejszych analiz narracji badanych kobiet.

Jednocześnie należy podkreślić, że rozdziały mają przede wszystkim charakter przeglądu. W wielu fragmentach Autor prezentuje kolejne definicje, klasyfikacje oraz stanowiska badaczy, jednak stosunkowo rzadko podejmuje próbę ich krytycznej analizy, porównania czy syntezy. W rezultacie czytelnik otrzymuje szeroki przegląd literatury, lecz nie zawsze dostrzega autorskie stanowisko wobec prezentowanych koncepcji. W pracy doktorskiej należy oczekiwać wyraźniejszego zaznaczenia własnej perspektywy interpretacyjnej oraz bardziej pogłębionej dyskusji między przywoływanymi teoriami. Rozprawa doktorska jest tą formą pracy naukowej, w której badacz powinien umiejętnie zastosować przynajmniej trzy typy krytycznego przeglądu polskiej i zagranicznej literatury przedmiotu, a mianowicie przeglądu integrującego, teoretycznego i metodologicznego i w ich obrębie: porównywać (teorie/ argumenty/ metodologie/ podejścia/ wyniki), przeciwstawiać oraz krytykować (które argumenty są bardziej przekonujące i dlaczego, które badania są szczególnie wartościowe/ istotne i dla-

czego) oraz łączyć (na ile przygotowana praca i przyjęte w niej teorie są poznawczo spójne z dotychczasowymi podejściami teoretycznymi i wynikami badań).

Pewien niedosyt budzi również struktura poszczególnych rozdziałów teoretycznych. Przykładowo, w rozdziale pierwszym *Migracja i integracja – teoretyczne ujęcie procesów związanych z migracją*, poszczególne podrozdziały sprawiają niekiedy wrażenie funkcjonujących obok siebie, a nie tworzących spójną konstrukcję teoretyczną prowadzącą do problemów badawczych. Dotyczy to zwłaszcza zestawienia rozważań dotyczących form migracji, teorii sieci migracyjnych, adaptacji kulturowej, religii czy wielokulturowości. Uważam, że brakuje wyraźniejszego wskazania, które z omawianych koncepcji stanowią zasadnicze ramy interpretacyjne dla przeprowadzonych badań, a które pełnią jedynie funkcję kontekstową. Wątpliwości budzi także proporcja między częścią poświęconą migracji, a częścią odnoszącą się bezpośrednio do doświadczenia uchodźstwa wojennego kobiet. Znaczna część rozważań dotyczy migracji w ogóle, w tym migracji ekonomicznych, edukacyjnych czy sezonowych, podczas gdy przedmiot badań koncentruje się na specyficznej kategorii migrantów – ukraińskich uchodźczyniach wojennych, samotnych matkach. W związku z tym, jak sądzę, bardziej wyeksponowane mogłyby zostać współczesne koncepcje odnoszące się do migracji przymusowych, studiów nad uchodźstwem (refugee studies), migracji wojennych oraz perspektywy genderowej w badaniach migracyjnych.

Z perspektywy metodologicznej warto również zwrócić uwagę na niewystarczająco pogłębione wykorzystanie kategorii narracji i biografii. Ponieważ przedmiotem badań są narracje uchodźczyń wojennych, uzasadnione byłoby szersze odwołanie do koncepcji biograficzności, narracyjnego konstruowania tożsamości oraz metodologii badań narracyjnych. Czytelnik oczekiwałby bardziej wyraźnego przejścia od ogólnych teorii migracji do teorii wyjaśniających sposób interpretowania doświadczeń życiowych przez same badane.

Pewne zastrzeżenia budzi także aktualność części wykorzystywanych źródeł. Obok wartościowych, klasycznych publikacji pojawiają się odwołania do prac sprzed kilkunastu czy nawet kilkudziesięciu lat, podczas gdy dynamiczny rozwój badań nad migracjami po roku 2022 przyniósł wiele nowych rezultatów i analiz dotyczących sytuacji uchodźców z Ukrainy, prezentowanych w wielu monografiach i czasopismach naukowych, np. w serii wydawniczej i czasopiśmie „Edukacja Międzykulturowa” czy innych opracowaniach. Warto byłoby szerzej wykorzystać najnowsze opracowania dotyczące migracji wojennej kobiet, traumy wojennej, integracji uchodźców oraz funkcjonowania rodzin migranckich po wybuchu wojny rosyjsko-

ukraińskiej⁵. Należy również zwrócić uwagę na pewne uproszczenia interpretacyjne. Przykładowo w niektórych fragmentach relacja między migrantami a społeczeństwem przyjmującym przedstawiana jest w sposób dość linearny, podczas gdy współczesne badania podkreślają wielokierunkowy, negocjacyjny charakter procesów integracyjnych, a także złożoność relacji między tożsamością kulturową, poczuciem przynależności i uczestnictwem społecznym.

Rozdział drugi poświęcony doświadczeniom wojny i przymusowej migracji kobiet oraz dzieci stanowi istotny element konstrukcji teoretycznej rozprawy. Jego niewątpliwą zaletą jest skoncentrowanie uwagi na grupach szczególnie narażonych na negatywne konsekwencje konfliktów zbrojnych, co pozostaje w bezpośrednim związku z problematyką badawczą pracy. Autor prezentuje szeroki przegląd literatury dotyczącej sytuacji kobiet i dzieci w warunkach wojny, konsekwencji psychologicznych uchodźstwa, procesów adaptacyjnych oraz funkcjonowania ukraińskich uchodźczyń wojennych w Polsce. Pozytywnie należy również ocenić próbę połączenia perspektywy psychologicznej, społecznej i pedagogicznej. Szczególnie wartościowe są fragmenty dotyczące funkcjonowania dzieci w systemie edukacyjnym kraju przyjmującego, znaczenia wsparcia psychopedagogicznego oraz roli szkoły, jako przestrzeni integracji społecznej i kulturowej. Doktorant trafnie wskazuje na wielowymiarowość doświadczenia uchodźstwa oraz jego konsekwencje dla tożsamości, dobrostanu psychicznego i przebiegu procesów edukacyjnych.

Jednocześnie rozdział ten – podobnie jak poprzedni – ma w znacznym stopniu bardziej charakter deskryptywny niż analityczny. Dominują w nim obszernie prezentacje wyników badań innych autorów, natomiast stosunkowo rzadko pojawia się ich krytyczna analiza, porównanie czy próba budowania własnych interpretacji. Czytelnik otrzymuje bogaty materiał faktograficzny, jednak nie zawsze dostrzega wyraźnie określone stanowisko Autora wobec prezentowanych ustaleń. W części poświęconej sytuacji ukraińskich uchodźczyń wojennych zauważam wyraźną dominację jednego zespołu badawczego (Długosz i współpracownicy). Choć są to badania wartościowe i aktualne, to większa różnorodność źródeł oraz szersze uwzględnienie międzynarodowych opracowań mogłyby zwiększyć obiektywizm i pogłębić analizę. Niektóre fragmenty przybierają wręcz charakter streszczenia raportów badawczych,

---

⁵ Por. m.in: Report UN Women 2022: *Rapid Gender Analysis of Ukraine: Secondary Data Review*. United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, Europe and Central Asia Regional Office. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2022/04/rapid-gender-analysis-of-ukraine-secondary-data-review>; C. Albrecht, T. Panchenko: *Refugee Flow from Ukraine: Origins, Effects, Scales and Consequences*. "CESifo Forum" 2022, Vol. 23 (04), pp. 8-16; A. Wierzbicki: *Integracja obywateli Ukrainy jako nowy etap procesu narodotwórczego*. „Studia Politologiczne” 2023, vol. 68, ss. 192-208; O. Tashkinova: *The Family Situation of Ukrainian Female Forced Migrants in Poland*. "Societas/Communitas" 2024, nr 1 (37), pp. 45-62; L. Huliaieva: *Ukrainian Forced Migrant Women in Poland: Survey Analysis*. "Societas/Communitas" 2024, nr 1 (37), pp. 81-106.

co ogranicza poziom teoretycznej syntezy. Na uwagę zasługuje również pewna asymetria między analizą doświadczeń kobiet i dzieci. W rozdziale znacznie bardziej rozwinięta została problematyka funkcjonowania dzieci, zwłaszcza w obszarze edukacji, podczas gdy doświadczenia samych kobiet – mimo że stanowią główny przedmiot badań – mogłyby zostać omówione szerzej, szczególnie w kontekście transformacji tożsamości, sprawczości, rezyliencji oraz procesów uczenia się zachodzących w sytuacji migracji przymusowej.

Analizując całościowo zawartość treściową rozdziału II, mogę stwierdzić, że jest ona znacznie bliższa psychologii traumy i pedagogice wsparcia niż pedagogice biograficznej, która stanowi główną perspektywę całej rozprawy. Powstaje zatem zasadnicze pytanie, czy zgromadzony materiał teoretyczny rzeczywiście przygotowuje podstawy do późniejszej analizy narracji uchodźczyń, czy raczej stanowi szerokie tło problemowe dla zjawiska wojny i uchodźstwa?

Ostatni rozdział części teoretycznej zatytułowany *Sytuacje graniczne, trauma i kryzys w kontekście teorii uczenia się dorosłych*, stanowi próbę zbudowania teoretycznych podstaw interpretacji doświadczeń ukraińskich uchodźczyń wojennych poprzez odwołanie się do wybranych koncepcji psychologicznych, egzystencjalnych i andragogicznych. Jego niewątpliwą zaletą jest – moim zdaniem – podjęcie wysiłku integracji różnych perspektyw teoretycznych służących wyjaśnieniu procesów uczenia się, transformacji tożsamości oraz radzenia sobie z doświadczeniem wojny i migracji. Szczególnie trafne wydaje się także dostrzeżenie potencjału analitycznego teorii uczenia się biograficznego, uczenia się transformatywnego oraz kategorii sytuacji granicznych dla interpretacji doświadczeń uchodźczyń wojennych.

Uważam, że największą zaletą tego rozdziału jest jego interdyscyplinarność, która staje się zarazem jego główną słabością, ponieważ różnorodność przywoływanych koncepcji nie została wystarczająco podporządkowana jednej, wyraźnie określonej perspektywie teoretycznej. Dzięki temu rozdział jest bogaty poznawczo, lecz nie zawsze przekonujący jako spójna podstawa analizy empirycznej. Autor odwołuje się bowiem równocześnie do Erika H. Eriksona na teorii rozwoju psychospołecznego, Karla T. Jaspersa filozofii egzystencjalnej, Petera Alheita teorii uczenia się biograficznego oraz Jack'a Mezirowa teorii uczenia się transformatywnego. Każda z tych teorii wywodzi się z odmiennej tradycji intelektualnej, operuje własnym aparatem pojęciowym i służy wyjaśnianiu różnych aspektów ludzkiego funkcjonowania. Tymczasem w rozdziale brakuje wyraźnego wskazania relacji zachodzących między nimi, które z nich pełnią funkcję nadrzędnych ram interpretacyjnych oraz uzasadnienia ich wspólnego wykorzystania w analizie doświadczeń ukraińskich uchodźczyń wojennych.

Znaczną część rozdziału zajmuje również szczegółowa prezentacja stadiów rozwoju psychospołecznego dzieci w ujęciu E.H. Eriksona. Powstaje jednak zasadnicza wątpliwość dotycząca adekwatności tego wyboru wobec głównego przedmiotu badań, którym są narracje dorosłych kobiet – ukraińskich uchodźczyń wojennych. Doktorant szczegółowo analizuje rozwój niemowląt, dzieci w wieku przedszkolnym, dzieci szkolnych czy kryzys tożsamości adolescencyjnej. Rozbudowane omówienie dziecięcych faz rozwoju psychospołecznego wydaje się nadmiernie obszerne w stosunku do ich znaczenia dla problematyki pracy. Można tym samym odnieść wrażenie, że ta część rozdziału odbiega od podstawowego przedmiotu badań i „rozprasza” główną linię argumentacji. Powstaje zatem pytanie, czy szczegółowa analiza kolejnych stadiów rozwoju psychospołecznego dziecka jest rzeczywiście niezbędna dla interpretacji narracji uchodźczyń wojennych?

W podrozdziale 3.2., poświęconym filozofii egzystencjalnej w ujęciu Karla T. Jaspersa, zauważam wyraźną tendencję do przedstawiania sytuacji granicznych niemal wyłącznie jako doświadczeń o potencjale rozwojowym, prowadzących do samopoznania, transformacji tożsamości oraz pogłębionej refleksji nad własną egzystencją. Autor konsekwentnie akcentuje pozytywny wymiar cierpienia, kryzysu i doświadczeń granicznych, wskazując na ich znaczenie dla procesu „stawania się sobą”, odkrywania sensu życia oraz uruchamiania potencjału rozwojowego jednostki. Takie ujęcie pozostaje zgodne z klasyczną interpretacją myśli Jaspersa, jednak wydaje się niewystarczająco skonfrontowane z ustaleniami współczesnych badań nad traumą, kryzysem oraz funkcjonowaniem osób doświadczających przemocy wojennej i migracji przymusowej. Współczesna literatura psychologiczna, socjologiczna i pedagogiczna wskazuje bowiem, że relacja między doświadczeniem cierpienia a rozwojem nie ma charakteru automatycznego ani uniwersalnego. Nie każde doświadczenie graniczne prowadzi do pogłębionej refleksji, rekonstrukcji tożsamości czy wzrostu osobowego. W wielu przypadkach skutkiem traumy są długotrwałe zaburzenia funkcjonowania psychospołecznego, utrata poczucia bezpieczeństwa, dezorganizacja biografii, osłabienie sprawstwa, kryzysy relacyjne czy chroniczne poczucie bezradności. Szczególnie doświadczenia wojny, przymusowej migracji, utraty bliskich oraz wielomiesięcznej niepewności egzystencjalnej mogą prowadzić nie tylko do transformacji, ale również do trwałych konsekwencji psychicznych i społecznych utrudniających proces odbudowy życia. W tym kontekście odczuwam pewien niedosyt w zakresie braku w rozprawie odniesień do współczesnych koncepcji traumy, takich jak trauma złożona, trauma migracyjna, trauma kulturowa czy koncepcja rezyliencji. Nie pojawia się również szersza dyskusja dotycząca zjawiska post-traumatycznego wzrostu, które we współczesnych badaniach traktowane jest nie jako naturalna konsekwencja cierpienia, lecz jako

jeden z możliwych, lecz niekoniecznych sposobów reagowania na doświadczenie kryzysowe. W efekcie rozważania Doktoranta mogą sprawiać wrażenie, że doświadczenie wojny i uchodźstwa ma niemal immanentny potencjał rozwojowy, podczas gdy badania empiryczne wskazują na znacznie bardziej złożony, niejednoznaczny i zróżnicowany charakter konsekwencji traumatycznych doświadczeń⁶.

Oceniając całą część teoretyczną rozprawy doktorskiej należy podkreślić, że spełnia ona swoje podstawowe funkcje. Świadczy o dużej erudycji Autora, dobrej znajomości literatury przedmiotu oraz umiejętności poruszania się między różnymi dyscyplinami naukowymi. Stanowi solidne tło dla podjętych badań empirycznych, choć wymagałaby większej spójności analitycznej, pogłębionej syntezy oraz powiązania z przyjętą perspektywą badań narracyjno-biograficznych.

Sformułowane – w ramach akademickiej dyskusji – uwagi krytyczne i pytania mają na celu przede wszystkim wskazanie obszarów, które mogłyby zostać rozwinięte lub pogłębione, a nie podważenie wartości poznawczej przeprowadzonych analiz. Należy bowiem podkreślić, że Autorowi udało się zgromadzić obszerny materiał teoretyczny, obejmujący najważniejsze zagadnienia związane z migracją przymusową, doświadczeniem wojny, funkcjonowaniem kobiet i ich dzieci w sytuacji uchodźstwa oraz procesami uczenia się i transformacji biograficznej zachodzącymi w warunkach kryzysu.

Szczególnie wysoko oceniam podjętą próbę spojrzenia na doświadczenie uchodźstwa wojennego z perspektywy pedagogiki oraz uczenia się biograficznego, co pozwala wyjść poza dominujące w literaturze przedmiotu podejścia skoncentrowane wyłącznie na traumie, deficytach czy problemach adaptacyjnych. Włączenie do analiz kategorii transformacji, refleksyjności i rekonstruowania znaczeń stwarza możliwość pełniejszego zrozumienia doświadczeń badanych kobiet oraz ich sposobów radzenia sobie z radykalną zmianą życiową. Jednocześnie przedstawione rozważania teoretyczne skłaniają do dalszej refleksji nad możliwościami integrowania różnych perspektyw badawczych oraz nad sposobami wykorzystania teorii pedagogicznych w interpretacji doświadczeń migracyjnych. W tym ujęciu część teoretyczna rozprawy nie tylko dostarcza ram interpretacyjnych dla podjętych przez Doktoranta badań włą-

---

⁶ Por. m.in.: V. Krupnik: *Trauma or adversity?* "Traumatology" 2019, No. 25 (4), pp. 256-261; N. Ogińska-Bulik, Z. Nafullaeva: *Negatywne i pozytywne konsekwencje ekspozycji na traumę u studentów obcokrajowców studiujących na Uniwersytecie Łódzkim*. „Psychiatria” 2020, nr 17 (1), ss. 9-17; M. Zięba: *Wzrost potraumatyczny i deprecjacja, czyli o pozytywnych i negatywnych zmianach w myśleniu o sobie i świecie, które mogą być skutkiem traumy*. W: M. Dragan, M. Rzeszutek (red.): *Z badań nad traumą psychiczną w Polsce*. Warszawa 2021, Wyd. „Scholar”, ss. 179-195; D. Draczyńska: *Trauma relacyjna*. „Psychiatria Polska” 2024, nr 58 (3), ss. 529-539; M. Frąckowiak-Sochańska, M. Hermanowski: *Terapia w czasie kryzysów społecznych. Pandemia i wojna w Ukrainie w doświadczeniu osób pracujących psychoterapeutycznie*. Poznań 2024, Wyd. UAM.

nych, ale również inspiruje do prowadzenia dalszych analiz dotyczących procesów uczenia się, konstruowania tożsamości oraz biograficznych konsekwencji migracji przymusowej.

Metodologia badań

Założenia metodologiczne badań własnych Autor prezentuje w rozdziale czwartym rozprawy zatytułowanym *Metodologiczna koncepcja badań*. Rozdział ten oceniam pozytywnie. Autor wykazuje dobrą orientację w problematyce badań jakościowych, świadomie osadza projekt badawczy w paradygmacie konstruktywistycznym oraz przekonująco uzasadnia wykorzystanie metodologii teorii ugruntowanej. Na szczególne uznanie zasługuje refleksyjność badacza oraz umiejętność powiązania problematyki migracji przymusowej z koncepcjami uczenia się transformatywnego i biograficznego. Warto również podkreślić, że Doktorant nie ogranicza się do formalnego przedstawienia procedur badawczych, lecz stara się ukazać ich epistemologiczne i teoretyczne uzasadnienie, co świadczy o dojrzałości metodologicznej. Mocnymi stronami rozdziału są ponadto:

- konsekwentne osadzenie projektu w paradygmacie konstruktywistycznym, które pozostaje zgodne z charakterem postawionych pytań badawczych i zastosowaną strategią badawczą. Autor trafnie przyjmuje perspektywę umożliwiającą analizę subiektywnych znaczeń nadawanych przez uczestniczki własnym doświadczeniom wojny, migracji i adaptacji do nowych warunków życia. Konstruktywistyczne założenia nie mają charakteru jedynie deklaratywnego, lecz znajdują odzwierciedlenie zarówno w sposobie konceptualizacji problemu badawczego, jak i w przyjętych rozwiązaniach metodologicznych,
- przekonujące uzasadnienie wyboru metodologii teorii ugruntowanej, szczególnie w jej konstruktywistycznej wersji rozwijanej przez Kathy Charmaz. Doktorant wykazuje się znajomością podstawowych założeń tej orientacji metodologicznej oraz dostrzega jej przydatność w badaniu złożonych i wielowymiarowych doświadczeń uchodźczyń wojennych. Zaletą jest również zwrócenie uwagi na współkonstruowanie znaczeń przez badacza i uczestniczki badań oraz podkreślenie interpretacyjnego charakteru procesu analizy danych,
- trafne powiązanie problematyki migracji przymusowej z Jack'a Mezirowa teorią uczenia się transformatywnego oraz Petera Alheita koncepcją uczenia się biograficznego, co tworzy wartościową perspektywę interpretacyjną badanego zjawiska. Przyjęte ramy teoretyczne pozwalają spojrzeć na doświadczenie migracji nie tylko jako na sytuację kryzysową, lecz także jako na proces generujący zmiany w sposobach rozumienia siebie, świata oraz

własnej biografii. Dzięki temu analizowane doświadczenia zostają osadzone w szerszym kontekście procesów uczenia się osób dorosłych,

- wysoki poziom autorefleksji metodologicznej badacza, zwłaszcza w odniesieniu do własnego doświadczenia zawodowego psychologa i psychotraumatologa oraz jego oddziaływania na proces badawczy. Autor dostrzega zarówno potencjał interpretacyjny wynikający z posiadanych kompetencji zawodowych, jak i zagrożenia związane z możliwością nadmiernego psychologizowania analizowanych doświadczeń. Świadomość własnej pozycji badawczej oraz próba krytycznego namysłu nad jej konsekwencjami należy uznać za istotny walor przedstawionej koncepcji metodologicznej,
- dążenie do uchwycenia procesualnego charakteru doświadczeń migracyjnych i edukacyjnych badanych kobiet. Doktorant nie ogranicza się do opisu pojedynczych zdarzeń czy sytuacji życiowych, lecz podejmuje próbę rekonstrukcji dynamicznych procesów adaptacji, nadawania znaczeń oraz uczenia się zachodzących w czasie. Takie podejście pozwala na bardziej pogłębione rozumienie biograficznych konsekwencji przymusowej migracji oraz mechanizmów radzenia sobie z kryzysem migracyjnym.

W efekcie rozdział metodologiczny sprawia wrażenie dobrze przemyślanego i osadzonego zarówno w aktualnych dyskusjach metodologicznych, jak i we współczesnych teoriach uczenia się dorosłych, co stanowi solidną podstawę dla realizacji założonych celów badawczych.

W ramach akademickiej dyskusji formułuję również kilka uwag krytycznych. Nie podważają one zasadności przyjętej koncepcji metodologicznej, wskazują natomiast na obszary wymagające doprecyzowania i pogłębienia:

- Autor deklaruje wykorzystanie metodologii teorii ugruntowanej, jednocześnie od początku osadzając badania w teoriach opracowanych przez Mezirowa i Alheita. Powstaje tu pewna niejednoznaczność metodologiczna. W klasycznym rozumieniu teorii ugruntowanej kategorie teoretyczne powinny wyłaniać się przede wszystkim z danych. Tymczasem przyjęte ramy teoretyczne wydają się w znacznym stopniu organizować proces interpretacji jeszcze przed analizą materiału empirycznego. Doktorant częściowo dostrzega ten problem, pisząc, że analiza miała „jedynie częściowo charakter indukcyjny” (s. 108), jednak kwestia ta wymagałaby szerszego wyjaśnienia,
- znaczna część podrozdziału 4.1. poświęcona jest prezentacji ogólnych założeń konstrukttywizmu. Miejscami ma ona charakter kompilacyjny i przypomina bardziej przegląd literatury metodologicznej niż uzasadnienie konkretnego projektu badawczego – w rezultacie rozdział staje się nadmiernie obszerny, a niektóre treści powtarzają się,

- lista problemów badawczych jest bardzo rozbudowana i obejmuje kilkanaście szczegółowych pytań. Niektóre z nich są do siebie zbliżone lub częściowo się powielają (np. kwestie adaptacji, wsparcia, dostępu do informacji czy znaczeń przypisywanych migracji). Warto byłoby – np. przygotowując rozprawę do druku – rozważyć ich integrację wokół kilku nadrzędnych problemów badawczych,
- w rozdziale nie został dostatecznie szczegółowo przedstawiony przebieg analizy danych. Brakuje informacji dotyczących: kolejnych etapów kodowania, przechodzenia od kodów do kategorii, stosowania metody ciągłego porównywania, momentu osiągnięcia nasycenia teoretycznego czy sposobu konstruowania modelu lub typologii będącej efektem badań. Są to elementy kluczowe dla metodologii teorii ugruntowanej i ich bardziej szczegółowy opis zwiększyłby klarowność przyjętej procedury badawczej,
- pewne wątpliwości budzi kryterium wyboru uczestniczek związane z ich zdolnością do refleksyjnego opowiadania o własnych doświadczeniach. Choć jest ono zrozumiałe z punktu widzenia badań narracyjnych, może prowadzić do wykluczenia osób mniej komunikatywnych, których doświadczenia również mogłyby mieć istotne znaczenie poznawcze. Ponadto Autor powinien szerzej omówić konsekwencje prowadzenia badań w środowisku, w którym pełnił równocześnie inne role zawodowe. Może to bowiem rodzić pytania dotyczące relacji zależności między badaczem a badanymi osobami,
- rozdział zawiera informacje o empatycznej postawie badacza, jednak niewiele miejsca poświęcono formalnym procedurom etycznym. W przypadku badań prowadzonych z osobami doświadczającymi wojny, migracji i potencjalnej traumy warto byłoby szerzej omówić: zasady świadomej zgody, ochronę dobrostanu uczestniczek, sposoby reagowania na ujawnienie doświadczeń traumatycznych czy kwestie poufności i anonimizacji danych,
- uwagi redakcyjne – rozdział zawiera liczne błędy językowe i edytorskie (powtórzenia wyrazów, zdublowane fragmenty tekstu, literówki, błędy interpunkcyjne i składniowe). W obecnym kształcie utrudniają one lekturę i powinny zostać starannie wyeliminowane np. przed przygotowaniem ostatecznej wersji pracy do druku,
- do rozprawy nie dołączono aneksu zawierającego narzędzia badawcze wykorzystane w procesie gromadzenia materiału empirycznego, w szczególności scenariusza wywiadu jakościowego ani przykładowych fragmentów transkrypcji wywiadów stanowiących podstawę prowadzonych analiz. W mojej ocenie jest to istotny mankament formalny pracy. W badaniach jakościowych aneks pełni nie tylko funkcję dokumentacyjną, lecz także metodologiczną. Zamieszczenie scenariusza wywiadu umożliwia ocenę adekwatności pytań badawczych względem założonych celów projektu, pozwala prześledzić logikę procesu

badawczego oraz ocenić stopień ustrukturyzowania rozmów prowadzonych z uczestniczkami badań. Z kolei przykładowe transkrypcje lub ich obszerniejsze fragmenty pozwalają czytelnikowi lepiej zrozumieć charakter pozyskanego materiału empirycznego, sposób prowadzenia wywiadów, a także relację między danymi źródłowymi a prezentowanymi przez Autora interpretacjami. Brak aneksu nie podważa oczywiście wartości zgromadzonego materiału empirycznego, jednak ogranicza możliwości pełnej oceny warsztatu badawczego Doktoranta oraz stopnia zgodności przedstawionych interpretacji z materiałem źródłowym.

Prezentacja i interpretacja wyników badań

Ostatnia część pracy ujęta w rozdziale piątym *Indywidualne historie rozmówczyń* (ss. 124-175), szóstym *Uczenie się ukraińskich uchodźczyń wojennych w procesie rozpoznawania stanów emocjonalnych związanych z wojną i uchodźstwem* (ss. 176-322) oraz siódmym *Podsumowanie wyników badań i refleksje teoretyczne* (ss. 323-337) – zawiera rzetelną i wyczerpującą analizę i interpretację zgromadzonego materiału badawczego.

Największym walorem tej części pracy jest bogaty materiał empiryczny, pozwalający na wnikliwe poznanie doświadczeń ukraińskich uchodźczyń wojennych. Doktorant z dużą starannością rekonstruuje indywidualne biografie rozmówczyń, zachowując równowagę między prezentacją jednostkowych historii a próbą identyfikacji wspólnych mechanizmów i wzorów doświadczeń. Dzięki temu czytelnik otrzymuje zarówno pogłębiony obraz losów poszczególnych kobiet, jak i możliwość dostrzeżenia szerszych procesów społecznych oraz edukacyjnych związanych z przymusową migracją.

Na uznanie zasługuje również umiejętność wydobywania z narracji badanych kategorii odnoszących się do uczenia się w sytuacji kryzysu. Autor konsekwentnie pokazuje, że doświadczenie wojny i migracji nie jest jedynie źródłem cierpienia, lecz także impulsem do refleksji, redefinicji własnej biografii, poszukiwania nowych sposobów działania oraz rekonstruowania poczucia sprawczości. Szczególnie wartościowe jest ukazanie procesów uczenia się poprzez przeżywanie emocji, działanie oraz budowanie strategii radzenia sobie z nową rzeczywistością.

Mocną stroną analiz jest również wysoka wrażliwość interpretacyjna Autora. Opisy doświadczeń kobiet nie mają charakteru powierzchownej relacji wydarzeń, lecz są osadzone w kontekście biograficznym, społecznym i emocjonalnym. Autor stara się rekonstruować znaczenia nadawane doświadczeniom przez same uczestniczki badań, pozostając wierny przyjętym założeniom konstruktywistycznym.

Za szczególnie cenne uznaję także umiejętne wykorzystanie obszernych cytatów z wywiadów. Dzięki nim czytelnik może samodzielnie śledzić sposób konstruowania znaczeń przez rozmówczynie, a interpretacje autora znajdują mocne oparcie w materiale empirycznym. Warto podkreślić również znaczenie praktyczne uzyskanych wyników. Analizy prowadzą do identyfikacji kluczowych potrzeb uchodźczyń wojennych, znaczenia wsparcia społecznego, roli więzi rodzinnych, poczucia bezpieczeństwa, edukacji oraz aktywności zawodowej w procesie adaptacji. Wyniki mogą tym samym stanowić wartościowe źródło wiedzy dla pedagogów, psychologów, pracowników socjalnych i instytucji wspierających osoby z doświadczeniem migracji przymusowej.

Rozdziały empiryczne czytałam z dużym zainteresowaniem również z powodów osobistych. Jestem mieszkanką Ustronia i w latach 2022-2024 gościłam w swoim domu samotną matkę z dwojgiem dzieci z Charkowa w wieku 5 i 12 lat, a także dwie studentki – córki moich przyjaciół z Kijowa. Od początku mogłam obserwować ich sytuację życiową, proces adaptacji do nowych warunków oraz zmagania związane z doświadczeniem przymusowej migracji. Miałam również możliwość śledzenia form wsparcia oferowanych przez miasto, instytucje edukacyjne, organizacje pozarządowe oraz lokalną społeczność. Bezpośredni kontakt z osobami dotkniętymi skutkami wojny pozwolił mi lepiej zrozumieć skalę wyzwań, przed jakimi stanęły samotne matki po przyjeździe do Polski – począwszy od kwestii mieszkaniowych i materialnych, poprzez problemy związane z nauką języka, podjęciem pracy i edukacją dzieci, aż po trudności natury emocjonalnej, wynikające z rozłąki z bliskimi, niepewności jutra i traumatycznych doświadczeń wojennych.

Osobiste doświadczenia sprawiły, że z dużą uwagą i wrażliwością analizowałam wyniki badań przedstawione przez Doktoranta. W wielu fragmentach rozprawy odnajdywałam potwierdzenie obserwacji poczynionych w codziennych kontaktach z ukraińskimi uchodźczyniami i ich rodzinami. Jednocześnie lektura pracy pozwoliła mi spojrzeć na indywidualne historie osób, które poznałam, w szerszym kontekście społecznym, kulturowym i edukacyjnym. Szczególnie cenne okazało się ukazanie różnorodności doświadczeń kobiet migrujących przymusowo oraz złożoności procesów adaptacyjnych, które nie ograniczają się wyłącznie do integracji ze społeczeństwem przyjmującym, lecz obejmują także rekonstruowanie własnej biografii, ról społecznych i planów życiowych w warunkach głębokiej niepewności. Dzięki temu część empiryczna rozprawy była dla mnie nie tylko wartościowym materiałem naukowym, ale również ważnym źródłem refleksji nad ludzkim wymiarem wojny i migracji przymusowej.

Podobnie, jak w przypadku poprzednich części pracy – w ramach akademickiej dyskusji formułuję również kilka uwag krytycznych:

- niektóre analizy mają charakter bardziej opisowy niż teoretycznie konceptualizujący. Autor bardzo szczegółowo przedstawia doświadczenia poszczególnych kobiet, jednak miejscami przejście od opisu do budowania bardziej abstrakcyjnych kategorii analitycznych okazuje się niewystarczająco wyraźne. W rezultacie czytelnik otrzymuje bogaty materiał narracyjny, ale nie zawsze w równym stopniu rozwiniętą warstwę teoretycznego uogólnienia,
- wątpliwości budzi także zakres wykorzystania teorii ugruntowanej. W analizach dominują kategorie odnoszące się do wcześniej przyjętych założeń teoretycznych (uczenie się transformatywne, uczenie się biograficzne, adaptacja, sprawczość), przez co nie zawsze jest jasne, które kategorie rzeczywiście wyłoniły się z materiału empirycznego, a które zostały wprowadzone na podstawie wcześniejszych ram interpretacyjnych,
- zauważalne jest również pewne powtarzanie podobnych wątków w kolejnych kategoriach analitycznych. Problematyka bezpieczeństwa, wsparcia społecznego, tęsknoty za rodziną czy poczucia straty pojawia się wielokrotnie w różnych fragmentach analizy. Choć wynika to z charakteru badanego zjawiska, miejscami prowadzi do nadmiernej redundancji interpretacyjnej,
- w podsumowaniach kategorii analitycznych Doktorant stosunkowo często odwołuje się do Mezirowa teorii uczenia się transformatywnego. Czytając niektóre fragmenty rozprawy odnosiłam wrażenie, że materiał empiryczny jest interpretowany przede wszystkim przez pryzmat wcześniej przyjętej teorii, zamiast prowadzić do bardziej samodzielnego generowania nowych ujęć teoretycznych. Może to ograniczać potencjał odkrywczy badań.

Część empiryczna rozprawy jest jednym z jej najmocniejszych elementów. Autor zgromadził bogaty materiał narracyjny i poddał go wnikliwej analizie, ukazując wielowymiarowość doświadczeń ukraińskich uchodźczyń wojennych. Na szczególne uznanie zasługuje umiejętność łączenia perspektywy biograficznej, edukacyjnej i społecznej oraz zachowanie wysokiej wrażliwości interpretacyjnej wobec analizowanych doświadczeń. Pewne zastrzeżenia budzi natomiast nie zawsze dostatecznie wyraźne przechodzenie od opisu do teoretycznej konceptualizacji oraz częściowa dominacja wcześniej przyjętych ram teoretycznych nad indukcyjnym generowaniem kategorii analitycznych. Uwagi te nie obniżają jednak ogólnie wysokiej oceny części empirycznej rozprawy.

Ocena formalna rozprawy

Od strony formalnej recenzowana rozprawa ma prawidłową strukturę odpowiadającą wymogom stawianym pracom doktorskim. Praca napisana jest językiem komunikatywnym i zrozumiałym. Autor przejawia umiejętność opisywania złożonych doświadczeń społecznych i biograficznych oraz zachowuje wysoki poziom empatii wobec uczestniczek badań. W wielu fragmentach narracja ma charakter dojrzały i refleksyjny. Jednocześnie dostrzegalna jest tendencja do stosowania stylu bardziej eseistycznego lub osobistego niż naukowego. Szczególnie dotyczy to rozdziału metodologicznego, w którym często pojawiają się sformułowania pierwszoosobowe („w moim badaniu”, „staralem się”, „mogłem spojrzeć”, „dowiedziałem się”), co w części rozprawy doktorskiej może być uzasadnione refleksyjnością badacza, jednak miejscami przybiera zbyt rozbudowaną formę autobiograficzną.

Pozytywnie oceniam wykorzystanie tabel oraz schematów porządkujących materiał empiryczny. Autor zastosował przejrzysty układ kategorii analitycznych oraz wyodrębnił indywidualne historie rozmówczyń, co znacznie ułatwia orientację w prezentowanym, obszernym materiale. Pewne wątpliwości budzi jednak bardzo duża objętość niektórych cytatów narracyjnych. W kilku miejscach ich skrócenie mogłoby zwiększyć dynamikę wywodu i poprawić proporcje między materiałem źródłowym a komentarzem interpretacyjnym autora.

Najpoważniejsze zastrzeżenia dotyczą strony edytorskiej pracy. Występują w niej: liczne powtórzenia wyrazów i fragmentów zdań, błędy literowe, interpunkcyjne, niekonsekwencje składniowe, błędy fleksyjne, przypadki zdublowania całych fragmentów tekstu czy niejednolity zapis niektórych pojęć oraz nazw własnych.

Ponadto, w bibliografii zamieszczono:

– publikacje, które nie istnieją w literaturze przedmiotu, np.:

Baszczak, Ł., Wincewicz, G. i Zyzik, R. (2023). *Uchodźcy z Ukrainy w Polsce. Wyzwania i potencjał integracji*. Polski Instytut Ekonomiczny.

Bieliński, J., Iwińska, K., i Rosińska-Kordasiewicz, A. (2007). O czym (nie) mówią badacze? Problemy etyczne i metodologiczne w jakościowych badaniach terenowych. *ASK. Społeczeństwo, Badania, Metody*, (16), 89-114.

Ogrodzka-Mazur, E. (2011). *Wielokulturowość i edukacja międzykulturowa. Konteksty pedagogiczne i społeczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Ogrodzka-Mazur, E. (2013). *Tożsamość młodzieży w kontekście doświadczeń wielokulturowości*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Ogrodzka-Mazur, E. (2015). *Przestrzenie między – edukacja międzykulturowa w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo*. W: E. Ogrodzka-Mazur, & K. Gajdzica (red.), *Człowiek w przestrzeni dialogu międzykulturowego* (s. 29-44). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Paprocka-Piotrowska, A. (2010). Nauczyciel wobec wyzwań edukacji międzykulturowej. W: A. Błachnio (red.), *Edukacja międzykulturowa – wyzwania, doświadczenia, refleksje*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

– publikacje, w których błędnie podano tytuł, rok wydania czy nazwę wydawnictwa, np.

Betancourt, T.S., Borisova, I.I., Williams, T.P., Brennan, R.T., Whitfield, T.H., De la Guerra, G.V., i Gilman, S.E. (2013) [**powinno być: 2010**]. Sierra Leone's former child soldiers: A longitudinal study of risk, protective factors, and mental health. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 52 [**powinno być: 49**] (6), 606-615.

Bonanno, G.A. (2004). **Strata, trauma i odporność człowieka: czy niedoceniiliśmy ludzkiej zdolności do przetrwania po skrajnie niekorzystnych wydarzeniach?** [**powinno być: Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events?**]. *American Psychologist*, 59 (1), 20-28.

Młynarczuk-Sokołowska, A. i Kożyczkowska, A. (2018). Dziecko cudzoziemskie w nowym kraju: zderzenie kultury. W: A. Kożyczkowska i M. Szczepska-Pustkowska (red.), *Kulturowe konteksty komfortu* [**powinno być: dzieciństwa**]: *Szkice antropologiczno-pedagogiczne* (s. 57-82). Wydawnictwo Naukowe Katedra.

Nikitorowicz, J. (2009). *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Wydawnictwo **ab-art** [**powinno być: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne**].

Przypuszczam, że są to opracowania wygenerowane przez narzędzia sztucznej inteligencji lub powstałe w wyniku niezwyfikowanego wykorzystania automatycznych generatorów bibliografii. Niezależnie od źródła pochodzenia tych zapisów, obecność w bibliografii pozycji nieistniejących, błędnie opisanych lub zawierających nieprawidłowe dane bibliograficzne należy uznać za poważne uchybienie warsztatowe. Bibliografia stanowi bowiem jeden z podstawowych elementów aparatu naukowego rozprawy doktorskiej i powinna być przygotowana z najwyższą starannością oraz poddana szczegółowej weryfikacji. Zastrzeżenia budzi również fakt, że część wskazanych pozycji została wykorzystana w tekście rozprawy jako źródła uzasadniające określone twierdzenia i interpretacje. Rodzi to pytania o rzetelność przeprowadzonej kwerendy bibliograficznej oraz o sposób weryfikacji źródeł wykorzystywanych przez Autora. W mojej ocenie kwestia ta wymaga wyjaśnienia i korekty przed ewentualną publikacją rozprawy.

Pomimo wskazanych uwag formalnych należy podkreślić, że mają one charakter przede wszystkim redakcyjny i warsztatowy. Nie podważają one zasadniczej wartości merytorycznej przeprowadzonych badań ani trafności sformułowanych wniosków. Uważam jednak, że ze względu na rangę postępowania doktorskiego, uchybienia dotyczące bibliografii wymagają usunięcia i uzupełnienia przez Autora.

Konkluzja

Rozprawa doktorska mgr Roberta Mentela stanowi oryginalne opracowanie naukowe, oparte na samodzielnie przeprowadzonych badaniach, podejmujące ważny problem badawczy i prowadzące do sformułowania wartościowych poznawczych wniosków. Autor wykazał się umiejętnością projektowania i realizacji badań jakościowych, krytycznego korzystania z lite-

ratury przedmiotu oraz interpretowania złożonych doświadczeń społecznych i biograficznych. Przedłożona do recenzji praca potwierdza osiągnięcie przez Autora kompetencji badawczych wymaganych na poziomie doktoratu oraz zdolność do samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Na szczególne uznanie zasługuje zgromadzenie obszernego i wartościowego materiału empirycznego, który pozwolił na rekonstrukcję doświadczeń ukraińskich uchodźczyń wojennych oraz uchwycenie procesów nadawania znaczeń własnym doświadczeniom biograficznym. Przedstawione analizy ukazują wielowymiarowość badanego zjawiska, a także pozwalają dostrzec związki między doświadczeniem wojny, migracji, kryzysu biograficznego, uczenia się i transformacji tożsamościowej. Wysoko oceniam również umiejętność łączenia perspektywy pedagogicznej, psychologicznej i społecznej, dzięki czemu uzyskane wyniki mają nie tylko walor poznawczy, ale również praktyczny. Jednocześnie rekomenduję zobowiązanie Doktoranta do dokonania gruntownej korekty bibliografii i weryfikacji wszystkich źródeł wykorzystanych w rozprawie przed jej ewentualną publikacją.

Stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Roberta Mentela pt. *Kryzys migracyjny w narracjach ukraińskich uchodźczyń wojennych*, przygotowana pod kierunkiem naukowym dr hab. Artura Fabisia, prof. AWSB, spełnia wymagania określone w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 roku Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2022 r. poz. 574 z póź. zm.) i wnoszę o dopuszczenie Kandydata do dalszych etapów postępowania w sprawie nadania stopnia doktora w dziedzinie nauk społecznych, w dyscyplinie pedagogika.

prof. dr hab. Ewa Ogrodzka-Mazur